

ОСОБЛИВОСТІ ДжЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ РОБІТ К. Г. ГУСЛИСТОГО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIV — XVIII СТ.

Кость Григорович Гуслистий (1902—1973) є одним із видних вітчизняних вчених в галузі історії України доби середньовіччя і початку нового часу, історії української культури та етнографії. За видатні заслуги в розвитку науки та підготовку наукових кадрів йому було в 1968 р. присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки, в 1969 р. обрано членом-кореспондентом Академії наук України. За тривалий час своєї наукової діяльності К. Г. Гуслистий опублікував понад дві сотні різних наукових праць, що з'явилися окремими книгами, брошурами чи розділами у підручниках з історії України: його статті вміщені у різних збірниках, енциклопедіях і на сторінках періодичної преси. Діапазони творчих інтересів вченого надзвичайно широкий: він досліджував історію Київської Русі, формування української народності, проблеми історії України періоду феодалізму, зокрема селянсько-козацькі повстання та ін.; його хвилювали також проблеми етногенезу і антропології, історія етнографії, фольклористика і шевченкознавство. Книги К. Г. Гуслистого «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею» («Нариси з історії України», Випуск II-й, К., 1939) та «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVIII ст.)» («Нариси історії України», Випуск III-й, К., 1941) стали найпомітнішим явищем в українській радянській історіографії 30 — 40-х років. Відомий український письменник Антон Хижняк писав про К. Г. Гуслистого, що «його ерудиція в питаннях історії справді гідна подиву. Навряд чи знайдеться серед учених республіки людина, яка б доскональніше за К. Г. Гуслистого знала історію рідної країни від давніх часів до XV століття. Він є також визначним спеціалістом з історії XVI та XVII століття.

Невтомний трудівник на ниві науки, він зробив цінний внесок в радянську історіографію. Справедливо не раз відзначали, що цілий ряд важливих питань історії України вперше здобув правильне наукове роз'яснення в роботах історика К. Гуслистого», (1).

Творча спадщина К. Г. Гуслистого є актуальною і нині, в умовах національно-культурного відродження на Україні. Тому не випадковим, а закономірним явищем є зростання інтенсивності звернень до робіт вченого, яке спостерігається зараз в історичній науці. Для багатьох сучасних дослідників історії середньовіччя України посилення на робота К. Г. Гуслистого є обов'язковим атрибутом підтвердження авторитетності робіт. (2). Але вивчення саме творчості Гуслистого, його історіографічної концепції ще не стало предметом пильної уваги істориків. В останній час з'явилося кілька невеликих публікацій, що розкривають деякі аспекти творчої спадщини К. Г. Гуслистого: вивчення історії запорозького козацтва, археографічна діяльність вченого та ін. (3). Недослідженою залишається одна із найважливіших сторінок діяльності і творчої спадщини К. Г. Гуслистого, а саме його джерелознавча діяльність і структура джерельної бази робіт історика. Метою даної статті є спроба ліквідувати цю прогалину у дослідженні творчості Гуслистого, проаналізувати як власні джерельні пошуки історика, так і повноту використання ним уже опублікованих історичних джерел.

Питання про характер і структуру (або склад) джерельної бази історичної праці в його теоретичному плані і в конкретно-історичному прояві ще недостатньо розроблене в джерелознавчій літературі. Цей аспект історичних досліджень є надзвичайно суттєвим. Дальший прогрес в поглибленні вивчення історії України можливий при умові виявлення і врахування з максимальною повнотою всеохоплюючого корпусу писемних джерел. На думку професора М. П. Ковальського, склався свого роду

історіографічний феномен: фактично існує солідний корпус опублікованих історичних джерел, але ступінь введення його в науковий обіг — мінімальний. «Привертає увагу порівняно низька ефективність засвоєння в наукових працях джерельних масивів не лише неопублікованих, але і, як це не дивно, вже виданих. Тому ступінь використання едиційної продукції археографів авторами спеціальної літератури може правити за один з критеріїв визначення якості дослідження та рівня доказовості положень наукових праць». (4).

Таким чином, аналіз структури джерельної бази робіт К. Г. Гуслистого дозволяє встановити, до певної міри, рівень професіоналізму його досліджень, показує ерудицію вченого, ступінь освоєння потенційної джерельної бази з тієї чи іншої проблем и історії України.

В основу всіх робіт К. Г. Гуслистого (монографії, синтетичних курсів з історії України, статей) покладено різноманітну, репрезентативну джерельну базу. Структура джерельної бази робіт вченого є сукупністю джерел різних родів (документальних і наративних), видів і різновидностей, що мають різну ступінь оригінальності (копії, списки, редакції), концентрації акумульованої інформації (регести, кверенди) та інтенсивності побутування (масові джерела) та ін.

Аналіз джерельної бази робіт К. Г. Гуслистого дає можливість виділити два основних напрямки діяльності вченого в цій галузі, а саме:

1. власно археографічні пошуки або евристична діяльність, публікація ним історичних джерел і наступів використання їх при створенні конкретно-історичних праць;

2. використання (повнота, ефективність, оптимальність) історичних джерел, що вже виявлені і опубліковані.

Про надзвичайне серйозне ставлення К. Г. Гуслистого до розширення джерельної бази наукових робіт свідчить одна з перших опублікованих праць вченого. Це була зборка документів до історії повстання селян в с. Турбаях (1789 — 1793 рр.) (5). К. Г. Гуслистий розумів, що неповне або вибіркоче використання історичних джерел вченим може привести не тільки до помилок фактологічного характеру, а й спонукати до неправильних узагальнень і висновків. Він ретельно проаналізував джерельну базу відомої на той час як, по суті, єдиної статті про Турбаївське повстання О. Я. Єфименко (1848—1918 рр.), що була опублікована ще в 1891 р. о перевидана в 1905 р. (6). Не дивлячись на те, що її стаття «Турбаївська катастрофа» була в цілому оцінена позитивно, а Д. І. Багалій взагалі вказував на цю працю як на зразок «блискучого використання архівних матеріалів», К. Гуслистий критично аналізує весь корпус, використаних автором документальних джерел і доказує, що її стаття ґрунтувалась тільки на одній (хоч о дуже об'ємній) справі (на 1067 листах) «О турбаевских жителей, учинивших смертное убийство помещикам своим надворным советникам Степану и Ивану, и сестре их девице Марьи Базилевским», що зберігалась в Харківському історичному архіві. На думку К. Г. Гуслистого О. Я. Єфименко «неправильно розглядає причини і характер селянських виступів на Лівобережній Україні в XVIII ст.»... «не говорить про соціальне розшарування турбаївських селян, пояснює ступінь активності окремих груп селян в повстанні психологічними факторами» та ін. (7). Ці обставини і спонукали К. Г. Гуслистого розкрити джерельну базу досліджень про Турбаївське повстання, підготувати до друку і ввести в науковий обіг архівний матеріал, який давав би більш повне і об'єктивніше уявлення про турбаївське повстання, ніж стаття О. Я. Єфименко — про його початок, хід, придушення, форми експлуатації селян, про поміщиків Базилевських, про суд над турбаївцями, їх переселення та ін. В збірнику «Повстання селян в селі Турбаях» вміщені найбільш цінні, на думку К. Г. Гуслистого, документи (78 із загальної кількості 350), що були зібрані в справі про турбаївське повстання і опрацьовані упорядником. Важливе значення для характеристики джерельної бази цього відомого

повстання мала історико-археографічна передмова до збірника, написана К. Г. Гуслистим. З виданням збірника вперше в науковий обіг були введені важливі дані що саме повстання, його керівників, економіку сели Турбаї, матеріальний побут селян та ін. К. Г. Гуслистий по новому, спираючись на раніше невідомі документи, трактує окремо сторони повстання, відзначає, зокрема, що документи нічого не свідчать про зруйнування самого села Турбаї Базилевським, як це говорить в своїй праці. О. Я. Єфименко. Вихід збірника документів був схвально зустрінутий спеціалістами. Позитивно оцінив цю джерелознавчу роботу К. Г. Гуслистого відомий історик В. І. Пічета. (8). Уже в наш час в 1989 р., високо оцінив цю збірку документів відомий археограф і джерелознавець Б. Г. Литвак; «Публікація 1932 р. дала вперше систематичне і обширне зібрання матеріалів... Той корпус джерел, який був опублікований, практично вичерпував тему; важливе і евристичне значення публікації, в якій були вказані не фонди і навіть окремі справи різних архівів, матеріалів яких не включались. Про ступень повноти публікації свідчить той факт, то до цього часу до вказаного зібрання опублікованих документів прибавилось не більше 8 документів». (9). Одночасно Б. Г. Литвак критично відзначає і деякі слабкі сторони збірника, що зумовлено були в основному станом археографічної науки в 30-х роках: археографічне оформлення легенди документів було спрощено, бо вони були всі із однієї справи; не зовсім коректно здійснено передачу тексту деяких документів; всі примітки подані під строчкою, але публікатори не вважали за необхідне звертати в них увагу дослідників на зв'язок документів. «В цілому цей збірник, на думку Б. Г. Литвака, — не уступав за своєю археографічною культурою виданим в 30-х роках збірникам в інших регіонах, а по цільності змісту являв приклад видання однієї архівної справи, що знімало нашарування хрестоматійності і природно включало його в пошукову роботу методів по фондового або видового видання.» (10).

Показовою роботою К. Г. Гуслистого в плані характеристики особливостей джерельної бази його праць служить узагальнююча монографія 1947 р. про турбаївське повстання, що створена була на основі документів цього збірника, а також інших джерел (11). До роботи прикладено ряд документів, що були повторно опубліковані із згаданого збірника. В цій роботі К. Г. Гуслистий вперше, розширюючи джерельну базу своїх досліджень, використав новий важливий архівний документ — рапорт князя Г. О. Потьомкіна цариці Катерині II від 9 липня 1789 р., який показує те політичне значення, яке він надавав повстанню, зважаючи на складне міжнародне становище Росії і небезпеку розгортання селянського руху. Цей документ, що раніше зберігся в Архіві Міністерства закордонних справ, а потім був переданий у фонд Потьомкіна в Центральний Державний і Воєнно-історичний архів у Москві, Гуслистим опублікований повністю. (12).

К. Г. Гуслистий у своїй науковій діяльності зважав на такий джерелознавчий аспект, як необхідність врахування потенційної джерельної бази, про об'єктивність існування історичних джерел. Він давав поштовх для нових евристичних пошуків. В передмові до збірки про Турбаївське повстання К. Г. Гуслистий вказував на свої спроби знайти справу, зазначену в одному з документів (зізнання заарештованих турбаївців) і про можливість знаходження документів про повстання в фонді Катеринославського намісництва (Дніпропетровський краєвий архів). (13).

Ці підходи Гуслистого до вивчення і розширення джерельної бази використав у своїй науковій роботі відомий український історик І. О. Гуржій (1915—1971 р.р.), який перед Великою Вітчизняною війною досліджував оригінальні документи про Турбаївське повстання в Дніпропетровському обласному архіві і знайшов нові архівні джерела, серед яких найбільший інтерес викликає «Экстрат дела о турбаевских жителях, учинивших смертное убийство помещикам своим Базилевским». В 1948 р. І. О. Гуржій захистив кандидатську дисертацію на цю тему, а в 1950 р. опублікував монографію про повстання селян в Турбях, в якій до речі, високо оцінив

джерелознавчі пошуки в цьому напрямку К. Г. Гуслистого. (14).

Таким чином, на прикладі створення Гуслистим ряду своїх робіт, різних за характером і спрямованістю про Турбаївське повстання, можливо з'ясувати певні особливості джереальної бази його робіт: прагнення вченого до оптимального поєднання результатів власних джерелознавчих пошуків і раціонального використання уже опублікованих документів; максимальне дослідження можливостей повного корпусу історичних джерел, а не вибіркове їх обстеження; постійна націленість на нові археографічні пошуки, розширення потенційної джерельної бази; вміння спонукати нову генерацію вчених до едиційної діяльності в визначеному напрямку.

Вся наукова діяльність К. Г. Гуслистого є свідченням постійного пошуку вченим нових історичних джерел. Власні його археографічні пошуки відображені в цілому ряді робіт.

В 1943 році в Уфі К. Г. Гуслистий в першій книзі «Наукових записок» Інституту історії і археології АН України опублікував статтю «До історії брацлавського повстання в 90-х роках XVI століття», (15) в додатку до якої він помістив досі неопубліковану протестацію брацлавського і вінницького старости Ю. Струся в квітні 1594 р., записану до Луцьких «городських» книг. Цей документ, який К. Г. Гуслистий знайшов в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, допоміг висвітлити додаткові сторінки історії цього відомого повстання, розширити в цілому джерельну базу до вивчення селянсько-козацьких повстань кінця XVI — початку XVII ст., що стали передумовою Визвольної війни 1648 — 1654 рр. За оцінкою М. П. Ковальського цей документ, опублікований К. Г. Гуслистим, «дозволив з'ясувати обставили розгортання народних виступів в Брацлаві весною 1594р. (16).

В 1946 р. за редакцією К. Г. Гуслистого і М. Н. Петровського було видано збірник документів під назвою «Україна перед визвольною війною 1648 — 1654 р. р. Збірка документів (1639 — 1648 р. р.)». (17). Документи для публікації були почерпнуті з двох архівних зібрань: тодішнього Київського Центрального архіву стародавніх актів при університеті і, частково, з відділу рукописів бібліотеки АН УРСР в Києві. Археографічні легенди документів цього збірника дозволяють встановити його джерельну і архівну основи. Упорядниками були використані слідувачі фонди актових книг і окремі документи архівних колекцій — Житомирський городський суд (4 актові книги, 35 актів); Луцький городський суд (5 актових книг, 42 акти); Вінницький городський суд (1 актова книга, 5 актів); Владимирський городський суд (1 актова книга, 5 актів); Владимирський земський суд (1 актова книга, 1 акт); Брацлавський земський суд (1 книга, 3 акти); Луцький городовий магістрат (1 книга, 1 акт). За видовими ознаками введені в науковий обіг джерела з цього збірника можна розділити па групи: 1) протестації (скарги) феодалів; 2) реляції (заяви), показання свідків; 3) судові справи, в тім числі судові присяги, позови, протоколи допитів; 4) заставні записи; 5) арендний контракт; 6) інвентарі села; 7) інструкція коменданту Кодака; 8) універсал короля Владислава IV; 9) лист коронного гетьмана С. Конєцьпольського. За оцінкою М. П. Ковальського «видання цього документального збірника стало важливою подією, в радянській українській археографії, сприяло суттєвому і значному розширенню джерельної бази по соціально-економічній історії України десятирічного періоду, що передував визвольній війні українського народу середини XVII ст.» (18).

Архівні документи особливого фонду К. Г. Гуслистого дозволяють охарактеризувати методи і прийоми роботи вченого в архівах, його едиційну діяльність. Гуслистий в 30-х роках тривалий період займався пошуком історичних документів, для розширення джерельної бази історії козацько-селянських повстань в першій половині XVII ст., які на той час ще недостатньо були вивчені. В грудні 1937 р. в тодішньому Державному архіві феодално-кріпосницької епохи (тепер ЦДАДА) вчений знайшов, опрацював і підготував до опублікування 11 нових документів, що давали змогу більш повно висвітлити повстання українського народу проти шляхетської Польщі в 1635 —

1638 рр. Це були документи фонду Розрядного приказу (Белгородського Стола — 9 документів, Приказного — 2). За хронологією 5 документів були 1635 р., 4 — 1638 р., 2 — 1639 р. (лютий), в яких розповідь йшла про події 1638 року. За видовою ознакою документи, зібрані К. Г. Гуслистим, були переважно «распросные речи», тобто свідчення втікачів-учасників повстання, монахів і торгових людей. В коментарях, прогнозуючи наступне використання вказаних документів в історичних роботах, К. Г. Гуслистий зазначав, що події, зафіксовані в «распросных речах», передано своєрідно, через призму воєвод і д'яків, які розпитували і записували, але, не зважаючи на це, вони дуже цінні» (19). Підготовлено до публікації, але так і не опубліковані з ряду причин (відсутність на той час спеціального друкованого органу, а можливо із-за небажання Гуслистого пізніше публікувати підібрані ним документи в якості, за словами Литвана «археографічного шуму», — бо ряд документів, споріднених із проаналізованими, публікувались в інших збірниках і іншими упорядниками), документи висвітлюють участь українських козаків у війні Польщі з Швецією, розкривають причини боротьби козаків проти шляхетської Польщі, розповідають про виступи Івана Сулими і зруйнування ним фортеці Кодак, про терор польських військ на Лівобережній Україні, про переселення з України цілими сім'ями на територію російської держави. В залежності від цих документальних матеріалів, які об'єктивно відображали найсуттєвіші соціально-політичні процеси на Україні початку XVII століття, побудована архетоніка пізніших синтетичних робіт К. Г. Гуслистого, зокрема його відомі монографії «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI ст. і в першій половині XVII ст. (60-то роки XVI — 30-ті роки XVII ст.)», що була видана в 1941 р. (20).

В 1948 році під редакцією К. Г. Гуслистого і П. А. Лаврова була видана тематична збірка документів про Устима Кармелюка, чим Гуслистий вніс вклад в публікацію історичних документів про селянські рухи дещо пізніших часів, ніж ті, що були предметом постійних наукових інтересів вченого. Для свого часу ця збірка склала певну основу для розширення джерельної бази історії селянських рухів. В ній було опубліковано 210 документів, переважно судово-слідчі, включаючи укази Сенату. В цих документах Кармалюк постає як людина величезних організаторських здібностей, особистої хоробрості і рішучості, з яскраво вираженими задатками селянського вождя, але соціальний, антифеодальний аспект його опришківських дій проявляється дуже слабо. Упорядники збірника К. Г. Гуслистий і П. А. Лавров виконали важливу евристичну функцію, помістивши в досить детальному археографічному вступі повний перелік документів справ про Кармалюка, що збереглися.

Однак із багатьох, характерних для джерелознавчих студій, ознак ця збірка документів була недосконалою. На думку Б. Г. Литвака «археографічна культура збірника нижче досягнутої в 30-ті роки, це, стосується і загальної передмови, що носить скоріш публіцистичний, ніж науковий характер... Із самої передмови видно, що його автори цікавляться більш фольклорним Кармалюком». (21). Крім цього Литвак звинувачує упорядників в так званому «археографічному волонтаризмі», в тому, що вони «запросто опускають місця, які їм чомусь не сподобались», часто текст документів прочитаний невірно. (22). Як показали останні дослідження істориків-джерелознавців публікація історичних документів про Устима Кармалюка була, крім вказаних уже недоліків, не повною і вибірковою, збірка не була здатна охопити весь корпус документів про Кармалюка керований ним опришківський рух. Про це, зокрема, свідчать дослідження з цієї теми історика В. В. Дячка, (23).

К. Г. Гуслистий ввів в науковий обіг також ряд важливих історичних документів щодо повстання Дніпровського і Донецького пікінерних полків в 1769 — 1770 рр., про боротьбу Запорізької Січі за свої землі, що були включені царським урядом в склад Новоросійської губернії, матеріали з історії Запорізької Січі в останні роки її існування. (24).

К. Г. Гуслистому належить також першість в публікації цінних документів із «Архіву Запорозької Січі», що свідчать про те, що Максим Залізняк — один із керівників Коліївщини — був вихідцем із бідної частини запорізького козацтва — найманих робітників, які називались аргатами, хоч в той час домінувала ще думка: про М. Залізняка як виразника соціальних інтересів українських експлуататорських класів. Ці документи були опубліковані К. Г. Гуслистим в 1934 р. в роботі «Селянське повстання 1768 року на Україні». (25).

Джерельна база робіт К. Г. Гуслистого характеризується не тільки різноманітністю типів, видів і різновидностей історичних документів, що вишукувались, вивчались, публікувались і вводились в науковий обіг вперше, а й професійним використанням уже відомих документів в залежності від характеру наукової роботи і необхідності аргументації висновків вченого. К. Г. Гуслистий є автором трьох випусків нарисів з історії України, які перш за все були призначені для масового читача і тому не могли бути обтяжені великою кількістю документів. Але ж відомо, яку гігантську роботу провів Гуслистий в архівах (про це свідчать в своїх спогадах вчені), перш ніж написали відомі нариси. Дуже суттєво цей своєрідний стиль вченого підмітив В. І. Пічета: «за своєю сутністю вони (нариси) являються серйозним науковим дослідженням, в якому спеціалісти за кожним висловленим положенням знайде уміло й тонко використане джерело». (26).

Джерельна база робіт К. Г. Гуслистого відзначається також широким використанням наративних історичних джерел, так званих козацьких літописів, записок іноземців про Україну. Вчений широко використовував «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» для характеристики російсько-українських взаємин XVI – XVII ст., «Материалы для истории воссоединения Руси», зібрані П. Кулішем в 1877 р., «Памятники дипломатических сношений древней Руси с державами иностранными», що видані були в Петербурзі в 1852 р. «Архив Юго-Западной Руси», численні документи (тестаменти, грамоти, листи), що публікувались в книгах «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца» та ін./

Характеризуючи джерельну базу робіт М. Г. Гуслистого, треба відзначити майстерність вченого в оперуванні документами, велике його вміння зрозуміти глибинну сутність джерела, виділити найбільш яскраві факти, аргументи і, в залежності від цього, будувати наукову роботу. Ось чому всі синтетичні праці Гуслистого надзвичайно вдало структуровані. Це давало можливість вченому будувати окремі розділи

і підрозділи своїх робіт пропорційно і залежно від їх значення в історії України. Відзначаючи оптимальність джерельної основи робіт К. Г. Гуслистого, В. І. Пічета писав: «розділи не перевантажені фактичним матеріалом, і в них не можна відшукати положень, не виправданих конкретним матеріалом. Факти взято основні, «найбільш яскраві, без яких не може бути зрозуміле те чи інше історичне явище». (27).

ПРИМІТКИ

1. АНТОН ХИЖНЯК. Наш побратим. – «Літературна Україна», 1902, 2 жовтня.
2. Див. напр.: Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. МЕЛЬНИК Л. Г., ГУРЖІЙ О. І., ДЕМЧЕНКО М. В. та ін. – К.: 1891, Кн. 1.
СЕРГІЙЧУК В. І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: 1991.
СУБТЕЛЬНИЙ ОРЕСТ. Україна: історія. – К.: 1991.
3. УДОД О. Слово про історика або неювілейні думки про нашу історію і істориків: Кость Григорович Гуслистий (1902 – 1973). До 90-річчя з дня народження – «Борисфен», 1992 р., № 10 (16). – С. 6 – 11. Він же. Дослідження історії запорозького козацтва в працях К. Г. Гуслистого. Проблеми историографии и источниковедения истории запорожского козачества. – Запорожье: ЗГУ, 1992. – С. 53 – 63. Він же. Творча спадщина К. Г. Гуслистого і її використання при вивченні історії України. –

- Гуманітарні проблеми освіти: Збірн. наук. Праць – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – С. 195 – 201. Він же. Археографічна діяльність К. Г. Гуслистого (1902 – 1973) – До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903 – 1916 рр.): Збірник статей. (Ред. кол. – Дніпропетровськ, 1993.
4. КОВАЛЬСЬКИЙ МИКОЛА. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва. – Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К.: 1993, Вип. 1. – С. 23.
 5. Повстання селян в селі Турбаях (1789 – 1793): Матеріали до історії селянських повстань на Україні. – (Харків): Пролетар, – 1932. — 187 С.
 6. Див. СМОЛИЙ В. А., А. Я. ЕФИМЕНКО: очерк жизни и научного Творчества. — ЕФИМЕНКО Л. Я. История украинского народа. — К.: Лыбидь, 1990. — С. 410.
 7. ГУСЛИСТИЙ К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа: период феодализма. — К.: Вид-во КДУ, 1963. — С. 80.
 8. Див. В. ЛИЧЕТА., ГУСЛИСТИЙ К. Нариси з історії України. Випуск II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). Київ. 1939. Видавництво Академія наук УРСР.— Историк-марксист, 1940, № 2. — С. 150.
 9. ЛИТВАК Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775 — 1904 гг.: История и методика изучения источников. — М.: Наука, 1989. — С. 32.
 10. Там же, с. 34.
 11. ГУСЛИСТИЙ К. Турбайвське повстання. — К.: Укрполітвидав, 1947.
 12. Там же, с. 19 — 20.
 13. К. Г. ГУСЛИСТИЙ. Передмова. В кн.: Повстання селян в селі Турбаях (1789 — 1793)... С. 18.
 14. ГУРЖИЙ І. О. Повстання селян в Турбаях (1789 — 1793). — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С. 14—15.
 15. ГУСЛИСТИЙ К. Г. До історії брацлавського повстання в 90-х рр., XVII століття // Наукові записки. Кн. 1. За ред. К. Г. ГУСЛИСТОГО, М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО та ін. – (Уфа), 1943. – С. 157 — 161.
 16. КОВАЛЬСЬКИЙ Н. П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Ч. I. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. – Днепропетровск, 1977. – С. 80.
 17. Україна перед визвольною війною 1648 — 1654 рр. Збірка документів (1639 — 1648 рр.). (Відп. ред. М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ і К. Г. ГУСЛИСТИЙ). — К.: Вид-во АН Української РСР, 1946 — 256 С.
 18. КОВАЛЬСЬКИЙ Н. П. Источниковедение истории Украины... С. 34.
 19. ЦНА АН України, Фонд № 32, Опис 1, спр. 2, л. 1.
 20. ГУСЛИСТИЙ К. Г. Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.). — К.: Вид. АН УРСР, 1941. — 188 С.
 21. ЛИТВАК Б. Г. Вказ. праця. С. 40 — 41.
 22. Там же, С. 41.
 23. ДЬЯЧОК В. В. Нововыявленные источники по истории крестьянского движения в первой трети XIX в. в Подольской губернии под предводительством У. Кармелюка // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XIV — XX вв.: Межвузовский сборн. научн. трудов. — Днепропетровск, 1990 — С. 86 — 94.
 24. ГУСЛИСТИЙ К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60 — 70 рр. XVIII ст. (Харків): Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – 88 С.
 25. ГУСЛИСТИЙ К. Г. Селянське повстання 1768 року на Україні – (Харків): Радян. школа, 1934. — 64 С.
 26. ПИЧЕТА В. И. Вказ. рецензія... С. 151.
 27. Там же, С. 153.